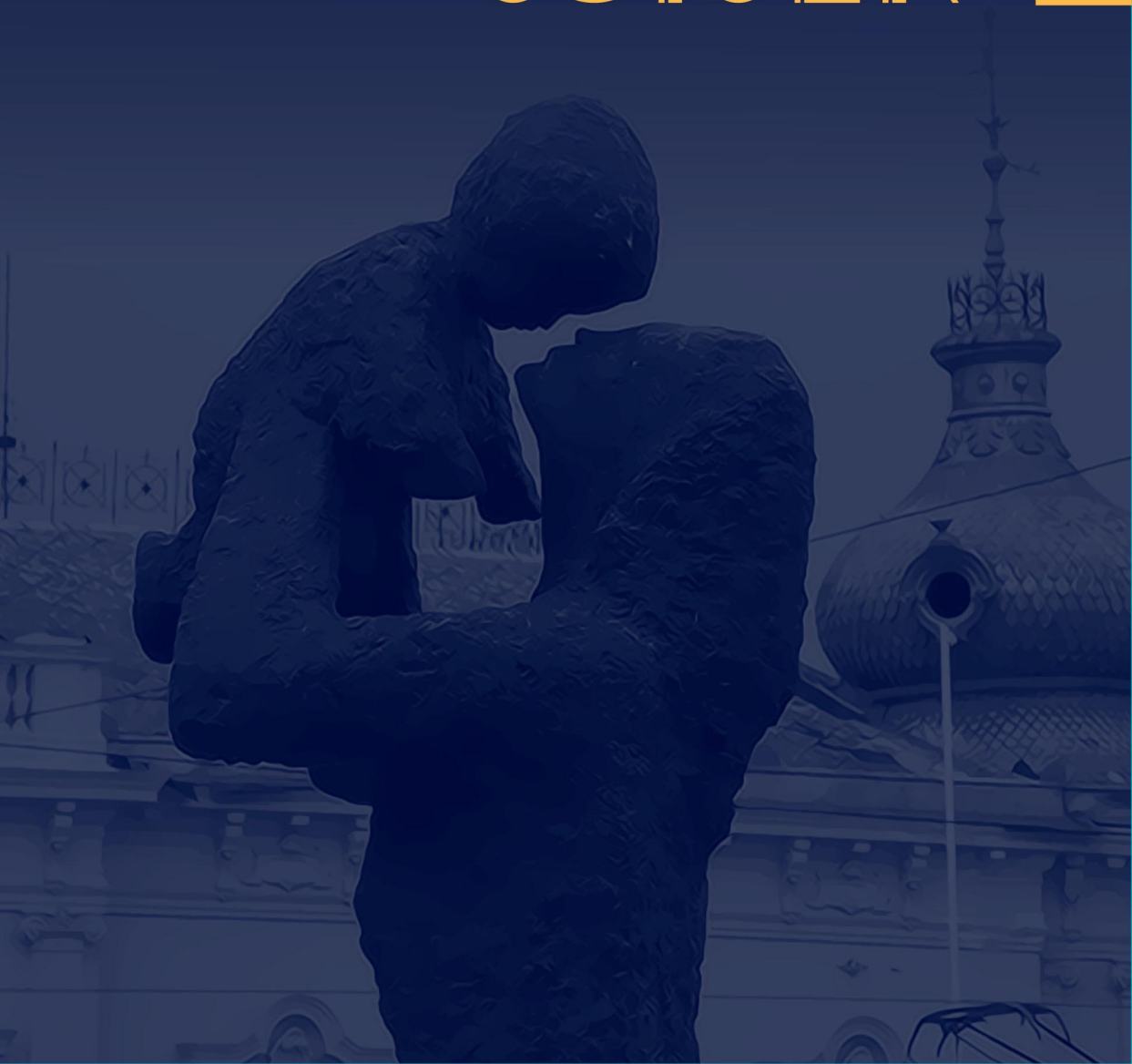

ŽIDOVSKI OSIJEK

ŽIDOVSKI OSIJEK

Nakladnik: Nansen dijalog centar Osijek/ Fade In/ Grad Osijek
Za nakladnika: Ivana Milas/ Željka Kovačević
Glavna urednica: Senata Majić
Autori: Ljiljana Dobrovšak, Andreja Šimičić, Davor Špišić, Marina Vinaj,
Tomislav Vuković

Osijek, 2. srpnja 2020.

ISBN 978-953-98992-6-2

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 150203063

PROJEKT JE SUFINANCIRALA EUROPSKA UNIJA IZ
EUROPSKOG SOCIJALNOG FONDA
EUROPSKA UNIJA "ZAJEDNO DO FONDOVA EU"
www.strukturnifondovi.hr

„Projekt je sufinanciran sredstvima fondova Europske unije
(EFRR, IPA) u okviru Program transnacionalne suradnje
INTERREG V-B Dunav 2014. – 2020.“
Project co-funded by European Union funds (ERDF, IPA, ENI)

This project was funded, in part, through a Grant from the U.S. Embassy Zagreb. The opinions, findings and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Authors and do not necessarily reflect those of Department of State.

www.ndcosijek.hr/zidovski-osijek

Sadržaj:

Predgovor.....	5
Kamenčić za tetu L.....	9
Židovi u Osijeku	15
Skrivena baština Hermanna Weissmanna – priča o nezaboravu	29
Spomen-ruta Židovski Osijek.....	39

➤ **Dr. sc. Ljiljana Dobrovšak**
Židovi u Osijeku

Povijest židovske zajednice u Osijeku je manje-više identična s poviješću židovskih zajednica u Slavoniji. Iako su prvi pronađeni arheološki nalazi o židovskoj zajednici iz vremena antičke Murse (III. stoljeće), ne možemo pratiti njezinu kontinuiranu povijest jer nema podataka o prisustvu Židova za vrijeme srednjeg vijeka i osmanske vladavine. Prve vijesti o Židovima u samom Osijeku, i to kao zarobljenicima i trgovcima, javljaju se krajem XVII. stoljeća, neposredno nakon i za vrijeme oslobođenja Slavonije i Osijeka od Osmanlija. Zbog brojnih ugarskih zakona koji su im zabranjivali nastanjivanje u Ugarskoj Kraljevini i njezinim pridruženim krajevima (s time i u Hrvatskoj), Židovi se u Osijeku, od početka 18. stoljeća pa sve do 1783. godine, spominju samo kao „prolazni trgovci“ ili kao dobavljači municije i živežnih namirnica za potrebe habsburške vojske. Stalno naseljavanje židovskih obitelji u civilni dio Slavonije prati se tek od donošenja Tolerancijskog patenta i Patenta Systematica Gentis Judaicae Regulatio Josipa II. (1780.-1790.) koji im je dozvolio da se, uz određene uvjete, smiju naseliti na prostoru Kraljevine Ugarske i njezinih pridruženih dijelova. Od 1783. godine do tridesetih godina XIX. stoljeća u samom gradu Osijeku živi vrlo malo židovskih obitelji, jedna do dvije, dok ih većina živi u susjednoj mađarskoj Dardi, gdje su imali općinu, rabina i popratne institucije (mikvu, heder, ritualnog mesara...). Nešto značajnije doseljavanje Židova u Osijek zabilježeno je od tridesetih godina XIX. stoljeća (1831. popisano je osam obitelji sa 43 člana). Nakon 1840. godine počelo je snažno useljavanje, prvo iz susjednih mjesta, a onda i susjednih hrvatskih i ugarskih županija. Prema popisu provedenom krajem 1846. na širem području Osijeka živjele su 33 židovske obitelji sa ukupno 175 članova, no vjerojatno ih je bilo više od 200. To je vrijeme kada nastaje židovska općina (1849.) i započinje uspon židovske zajednice u Osijeku. Osniva se pogrebno društvo Hevra Kadiša te gornjogradski Židovi dobivaju zemljište za groblje na Čepinskoj cesti, na mjestu gdje se i danas nalazi. Uprava židovske općine počinje voditi matične knjige (1852.), pokrenuta je konfesionalna škola (1852.) te se prema nacrtima arhitekta Theodora Sterna i graditelja Aloisa Flambacha u Županijskoj ulici gradi velebna sinagoga (1869.), tada najveća građevina u Gornjem gradu. U općinu 1856. dolazi prvi službeni i školovani rabin Samuel Spitzer (Keszthely, Mađarska, 1828. - Osijek, 1895.) koji vodi Općinu do svoje smrti. Za njegova doba sagrađena je sinagoga te se počela graditi nova velika zgrada židovske škole u kojoj je danas sjedište

Židovske općine u Osijeku i Pravni fakultet. Godine 1862. osječka se židovska općina dijeli na gornjogradsku i donjogradsku zbog povećanja židovskog stanovništva u gradu, ali i teritorijalne udaljenosti Gornjeg od Donjeg grada. Od tada te dvije općine djeluju samostalno, svaka sa svojom upravom i grobljem, a vjerske poslove vodi gornjogradski rabin. Kako je rastao broj Židova i financijski jačala židovska zajednica, u Gornjem gradu 1900. dovršena je izgradnja općinske zgrade, a u Donjem gradu u Cvjetkovoju ulici 1902. niknula je i sinagoga za donjogradske Židove.

Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća Osijek je, kao značajno plovno i cestovno središte, pružao brojne mogućnosti za razvoj obrta i trgovine. Zbog toga se u Osijek u ovom razdoblju više useljavalo, a relativno manje iseljavalo, a među useljenicima uz Nijemce, Mađare i druge, u većem broju bili su i Židovi. Osijek je u razdoblju od 1880. do kraja Prvog svjetskog rata bio i grad s najvećim udjelom židovskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika koji je iznosio više od 8,7 % (1910. u Osijeku je popisano 2.340 stanovnika židovske vjeroispovijesti). Židovske obitelji koje su živjele u Osijeku bile su najvećim dijelom aškenaskog porijekla, a sefardskih je bilo tek nekoliko, s time da ih se nešto više doselilo nakon završetka Prvoga svjetskoga rata. Nakon raskola unutar ugarskog židovstva 1868./69., većina osječkih židovskih obitelji priklonila se neološkoj struji i onima koji su podržavali reforme unutar židovstva, dok je manjina i nadalje zadržala tradicionalni način života te su u literaturi poznati kao ortodoksni i uglavnom su živjeli na području Donjeg grada. Židovske obitelji koje su se doselile u prvoj polovici XIX. stoljeća, u drugoj polovici zauzimale su vodeću ulogu unutar židovske, ali i osječke zajednice. Većina osječkih Židova do 80-ih godina XIX. stoljeća bili su sitni trgovci, obrtnici, vlasnici manufaktura, gostionica, srednji i niži sloj, da bi se nakon 1880. počeli pojavljivati i poduzetnici, industrijalci, bankari, liječnici i odvjetnici. Udio osječkih Židova početkom XX. stoljeća bio je golem u razvoju dioničarstva i trgovine, tvorničkoj industriji, bankama, štedionicama i drugim gospodarskim ustanovama koje dobivaju izuzetnu važnost u sustavu nacionalne ekonomije što je utjecalo na položaj Osijeka koji je na prijelazu stoljeća jedan od najvećih i gospodarsko najrazvijenijih gradova Hrvatske. Pojedini Židovi dali su velik doprinos industrijskom razvoju u Osijeku. Josip Kraus otvorio je 1879. u Donjem gradu prvi osječki parni mlin. Lazarus Pfeiffer, Oskar Weismayer, Jakov Sorger i dr. sudjelovali su 1891. godine u pokretanju Paromlina Union, a 1911. Herman Mautner pokrenuo je mlin na parni pogon koji je zapošljavao 22 radnika i šest činovnika. Na inicijativu H. Mautnera osnovano je Hrvatsko-slavonsko društvo d. d. za proizvodnju šećera (1905.) što je dovelo do utemeljenja Prve hrvatsko-slavonske tvornice šećernih proizvoda (1907.), kasnije Prve osječke tvornice kandida i čokolade Kaiser & Stark. U ovom razdoblju djeluje tvrtka Berger i sin koja je, uz proizvodnju alkoholnih pića, preuzela zastupstvo gospodarskih strojeva iz Budimpešte te će njihova tvrtka nakon Prvoga svjetskoga rata biti nazvana OLT Osijek, osječka ljevaonica i tvornica strojeva. Osim

poljoprivredno-prehrambene industrije, Osječki Židovi sudjelovali su i u razvoju ostalih uslužnih djelatnosti te su značajan doprinos dali u graditeljstvu (Tvrtka D.W. Klein, Ignat Nathaniel Schulhof i dr.), tiskarstvu (obitelj Frank, Julije Pfeiffer), trgovini i dr. Osijek se, na prijelazu stoljeća, počeo značajno urbanizirati. Neke od značajnijih secesijskih zgrada u središtu Osijeka u tadašnjoj produženoj Kapucinskoj i Chavrakovoj ulici (danas Europska avenija) bile su vlasništvo židovskih obitelji. Posebno se ističu kuća Kästenbaum-Korsky i kuća Spitzer koje se danas nalaze na adresi Europska avenija 14 i 16 te su u njima zgrade Očnog odjela Kliničke bolnice Osijek.

➤ *Skupina osječkih Židova, ©USHMM*

Situacija među židovskim zajednicama na prostoru Hrvatske mijenja se izbijanjem Prvoga svjetskoga rata i događajima koji su uslijedili nakon njegova završetka jer je došlo do velikih promjena u političkom, kulturnom, monetarnom, a posebice gospodarskom smislu ne samo na prostoru Hrvatske i Slavonije već i u Osijeku. Osječko gospodarstvo je desetkovano te je došlo i do prekida tradicionalnih veza među austrougarskim židovstvom. Iako je do kraja Prvoga svjetskoga rata bilo razdoblje najvećeg procvata osječkih židovskih obitelji, taj prosperitet nastavit će se kod pojedinih obitelji i u međuratnom razdoblju. Židovske trgovačke i obrtničke radnje otvorene u drugoj polovici XIX. stoljeća, nastavile su s radom i u međuratnom razdoblju, s jedinom razlikom da su ih sada vodili sinovi ili unuci osnivača te su i dalje osječke židovske obitelji trgovale u gradu drvnom građom, manufakturom, kratkometražnom, galanterijskom, prehrambenom robom te prekomorskom kolonijalnom robom. Židovi su bili vlasnici nekoliko hotela i

gostionica jer su često kombinirali trgovinu s ugostiteljstvom. Grand Hotel u Županijskoj ulici i Hotel i kavana Royal u Kapucinskoj ulici bili su vlasništvo braće Görög. Poduzetnici koji su prije Prvoga svjetskoga rata i ranije utemeljili pojedine industrijske pogone, u međuratnom razdoblju krenuli su u daljnji razvoj. Najveći udio kapitala osječkih Židova bio je u prehrambenoj grani, posebice mlinskoj industriji. U međuratnom razdoblju u gradu su radila tri moderno uređena i dva srednja paromlina u kojima su veći dio kapitala držali Oskar Weismayer, Julije Sorger, Josip Krauss i drugi. U međuratnom razdoblju u postojećim bankama i štedionicama, koje su u pravilu bila dionička društva, Židovi su imali veliki vlasnički udio. Nekima od najznačajnijih osječkih poduzeća iz ovog razdoblja vlasnici ili dioničari bili su Židovi. S radom je nastavila Prva osječka tvornica kandida i čokolade Kaiser & Stark. Godine 1920. Gustav Krausz osnovao je Tvornicu poslastica i čokolade, Adolf Krakauer utemeljio je 1920. Tvornicu suhomesnate robe, Mavro Adler i Marko Frankl proizvodili su liker i rum, a velepecare su imali I. Berger & sin, Hermann & Weisz i Salamon Schwarz & sin. Samuel Dirnbach otvorio je u Donjem gradu prvu hrvatsku tvornicu papira i papirnate robe „Mursa Mill“. Prokurist Hugo Kolar (prije Kohn) dijelio je s Belom Springerom vlasništvo trgovine mješovite robe na veliko J. Springer & Petru. Nakon Springerove smrti, tvrtku je preuzeo H. Kolar te ju vodio zajedno s bratom Dragutinom i sinom Pavlom. Kada je H. Kolar kupio zgradu Jugoslavenske udružene banke u Kapucinskoj 7, prenamijenio ju je u industrijsku radnju i otvorio Tvornicu čarapa i pletenina „Mara“ sa 70-ak zaposlenih. Građevinski poduzetnici su i dalje nastavili s radom. Parna ciglana, tvornica leda i kreča Ignata Natana Schulhofa prerasla je u dioničko društvo, a s radom je nastavila i građevinska Tvrtka D.W. Klein & sin. Dio osječkih židovskih obitelji je i nadalje prednjačio u zanimanjima kao što su veletrgovci, obrtnici, industrijalci i bankari, no većinu su ipak činili sitni obrtnici, niži činovnici, tipografski, tekstilni i ostali radnici. Jedna trećina intelektualca (liječnika, odvjetnika, profesora, učitelja i umjetnika) u međuratnom razdoblju u Osijeku bila je židovskog porijekla. Veliki broj Židova bavio se glazbom te su među njima bili vrsni pijanisti, violinisti i pjevači. Nakon završetka Prvoga svjetskog rata u Osijeku nije bilo više većeg useljavanja te je, prema popisu iz 1931., u gradu stanovalo 2.455 Židova s punopravnim građanstvom i imovinom. Vjerski i društveni život osječkih Židova i dalje se odvijao unutar gornjogradske i donjogradske židovske općine, a pripadnost općini je bila obavezna te je svaki Židov pripadao općini na području gdje je živio, posjedovao nekretninu ili vodio posao. Gornjogradske židovske općini pripadalo je područje Gornjeg grada, Tvrđe, općine Tenja i Retfala, a donjogradske područje Donjeg grada i Novog grada. Svaka od ovih općina imala je svoju sinagogu i dva groblja. Svaku od ovih općina vodio je predsjednik zajedno sa članovima općinskog zastupstva te su oni zastupali osječku židovsku zajednicu pred državnim vlastima i trećim osobama. Vodstvo općine birali su svakih šest godina te su članovi općinskog vijeća i predsjednik donosili odluke koje se tiču organizacije općina i vjerskog života, sazivali su sjednice, birali rabina, prikupljali općinske prinose, osiguravali vjersko obrazovanje

te, zajedno s članstvom, organizirali razna okupljanja kao što su druženja za vrijeme židovskih blagdana i praznika. Općine su bile i socijalne zajednice unutar kojih su se organizirale humanitarne akcije prikupljanja pomoći, osnivali razni fondovi i zadužbine pomoću kojih se vodila briga o članovima, dijelila pomoć osobito najpotrebitijima, siromašnima, udovicama, djeci bez roditelja, bolesnima i izbjeglicama. U sklopu općina obilježavali su se jubileji općina i pojedinaca. Unutar općina organizirali su se brojni koncerti i komemoracije, ali i svečanosti kojima se slavio dan Ujedinjenja Kraljevine SHS ili kraljev rođendan.

Židovska djeca pohađala su židovsku konfesionalnu pučku školu koja je nastavila s radom u prostorijama gornjogradske židovske općine u Kolodvorskoj (Radićevoj) ulici 13. Za djecu koja su pohađala nežidovske škole organizirala se nastava židovskog vjeronauka koju su predavali rabini ili učitelji hebrejskog jezika. Općina je imala dječji vrtić (Gan Hajeladim), ali i Opskrbilište tj. Dom staraca. Kao u prethodnom stoljeću, i u međuratnom razdoblju osječki Židovi bili su snažno integrirani u gradsku sredinu i surađivali su u raznim akcijama, svečanostima, proslavama sa svojim sugrađanima bez obzira na njihovu vjersku pripadnost ili narodnost. Bili su aktivni članovi osječkih društava koja su djelovala u međuratnom razdoblju, ali su osnovali i neka nova vlastita židovska društva (Gornjogradska čitaonica, Donjogradska čitaonica, Djevojačko cionističko društvo, Židovsko omladinsko društvo „Kavaret“, Židovsko nacionalno društvo, Židovska ferijalna kolonija, Udruženje cionističkih žena WIZO, Židovska gospojinska društva, Židovsko športsko i gombalačko društvo Makabi...). Židovska društva okupljala su židovske pripadnike iz svih društvenih slojeva i generacija te su za svoje članove, ali i nečlanove organizirali predavanja o različitim temama iz židovstva i judaizma koje su održavali istaknuti osječki židovski intelektualci međuratnog razdoblja (Edmund Altmann, Geza Buchwald, Edmund Fischer, Ljudevi Freundlich, Hugo Spitzer, Nikola Tolnauer, i dr.). U sklopu židovske općine i društava organizirale su se i priredbe povodom proslava židovskih svetkovina i blagdana (Šabat, Pesah, Jom kipur, Purim, Hanuka, Rosh Hasana i dr.).

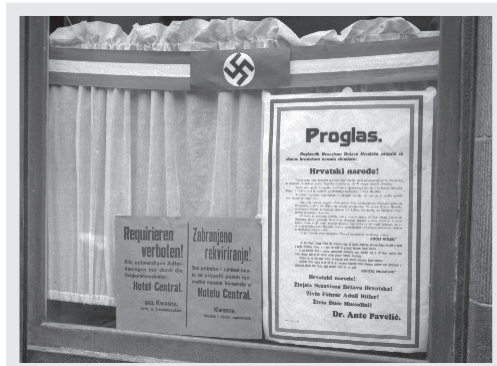
Do početka Drugoga svjetskoga rata i stvaranja Nezavisne Države Hrvatske većina osječkih Židova zadržala je svoju vjersku i etničku zasebnost te su poštivali svoje tradicionalne židovske zakone i običaje, ali bez stroge religioznosti te su istovremeno bili vrlo uspješno uklopljeni u ozračje građanske kulture Osijeka prihvativši dobar dio običaja sredine u kojoj su živjeli. O tome nam svjedoče memoari „Tragovi prošlosti“ Osječanke Vilme Vukelić (Osijek, 1880.- Zagreb, 1956.), kćeri uglednog osječkog židovskog trgovca Juliusa Miškolczya koja je napisala da je „Hrvatska za nju uvijek bila njezina domovina, a Slavonija i Osijek njezin zavičaj“. Njemački jezik je još uvijek bio prisutan kod dijela židovskih obitelji, no s vremenom je istisnut u korist hrvatskoga jezika te su se članovi židovskih obitelji sporazumijevali hrvatskim jezikom i unutar obiteljskog doma.

Život prosperitetne židovske zajednice u Osijeku prekinut je uspostavom Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. Osječki Židovi počeli su uočavati prve naznake antisemitizma od sredine 30-ih godina 20. stoljeća. Tada su do njih gotovo svakodnevno na razne načine pa i putem onodobnog židovskog, ali i nežidovskog tiska stizale vijesti o sudbinama Židova u Njemačkom Reichu i o dolasku židovskih izbjeglica iz Reicha na tlo tadašnje Kraljevine Jugoslavije. Dio izbjeglica došao je i do Osijeka, a prihvatile su ih osječke židovske obitelji. Usprkos svim crnim naznakama židovska zajednica vjerovala je da u Kraljevini Jugoslaviji neće doći do drastičnih mjera. Prvi značajnih antisemitski ispad u Osijeku dogodio se tek u jesen 1940. kada su se na židovima kuća u središtu Gornjega grada pojavili kukasti križevi, znakovi lokalne njemačke kulturne zajednice (Kulturbunda) i grafiti ŽAP-Živio Ante Pavelić. Uz ove grafite pojavile su se i parole „svoj k svome“ koje su poticale stanovništvo da ne kupuje u židovskim trgovinama. Tadašnja jugoslavenska vlada Cvetković-Maček počela je popuštati pod njemačkim pritiskom i razmišljati o uvođenju prvih antižidovskih zakona da bi u rujnu i listopadu 1940. donijela dvije uredbe o ograničenjima prava Židova. Jednom uredbom bilo je zabranjeno poslovanje veletrgovinama živežnih namirnica kojima su vlasnici ili suvlasnici bili Židovi, a drugom se ograničio upis židovskih studenata i učenika u škole i na Sveučilište tzv. numerus clausus. Usprkos tome, početkom 1941. u osječkoj židovskoj zajednici život je i dalje tekao svakodnevnom rutinom i uobičajeno, osječki Židovi i dalje su se okupljali unutar Općina, prikupljao se bogoštovni prinos, organizirali su razne akcije, jedino se rad u židovskim kulturnim, cionističkim i dobrotvornim društvima znatno smanjio. Uoči Drugoga svjetskog rata u Osijeku je živjelo oko 2.600 Židova učlanjenih u dvije židovske općine i više stotina izbjeglica (prema zadnjim podacima iz 1940. koje su židovske općine slale u Savez jevrejskih opština Jugoslavije, gornjogradska židovska općina brojila je 2400 članova, a donjogradska 184). Tu se ne ubrajaju oni pojedinci koji nisu bili upisani kao Židovi, ali su se i na njih odnosili rasni zakoni koji su doneseni ubrzo po uspostavi NDH.

Nezavisna Država Hrvatska proglašena je 10. travnja, a 11. travnja, samo dan nakon proglašenja NDH, njemačke jedinice ušle su u Osijek. Nakon proglašenja NDH pristupilo se organizaciji vlasti i uspostavi nove vlasti, a Osijek je postao središte Velike župe Baranja. Vrlo brzo nove vlasti počele su donositi mjere usmjerene prvenstveno protiv Židova, Srba i Roma. Sustavno antisemitsko zakonodavstvo uvedeno je 30. travnja 1941. Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti kojom je određeno koji se ljudi smatraju Židovima, a koji Romima. Istog dana objavljena je i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda i Zakonska odredba o državljanstvu. Donošenjem niza protužidovskih zakona i uredba, Židovi u NDH postali su građani drugoga reda. Raznim odredbama određeno je da se Židovi moraju prijaviti vlastima i redovito se javljati. Morali su nositi posebne oznake - žutu zvijezdu, izgubili su građanska prava, oduzeta im je imovina, uhićeni su najugledniji pripadnici zajednice te su tjerani na prisilni rad ili su ubijeni u prvim čistkama.

Zabranjeno im je obavljanje slobodnih profesija, a vladine agencije preuzele su židovska poduzeća i financijske ustanove. Oduzeta im je sva imovina u korist NDH, a pri tom nije bilo nikakve odštete ili naknade za imetak. Židovi su izbačeni iz svojih kuća i stanova i prisiljeni su živjeti u posebnim dijelovima grada. Sve antisemitske mjere pratila je okrutna propagandna kampanja tiska koja je željela pokazati da su Židovi neprijatelji hrvatskoga naroda, komunisti i masoni.

Iako je Osječka židovska općina, po dolasku Nijemaca i ustaške vlasti, nakratko prestala djelovati, obnovila je rad sredinom svibnja, ali tada u posve novim okolnostima i s ciljem preživljavanja. Do sredine svibnja uhićeno je nekoliko osječkih Židova optuženih da su komunisti. Od sredine svibnja cijeloj zajednici pogoršan je položaj nakon dolaska iz Berlina Branimira Altgayera, prijeratnog vođe osječkog Kulturnog i dobrotvornog udruženja Nijemaca i predsjednika Kulturbunda u Osijeku, a sada vođe Njemačke narodnosne skupine u NDH. Učestali su progoni, a uhićenja osječkih Židova bila su sve češća. Od proljeća 1941. u Osijeku su se počele provoditi masovne deportacije i likvidacije. Prvo su uhapšeni i odvedeni samo muškarci, a potom i židovske žene, djeca i starci. Oko 500 mlađih osječkih Židova početkom kolovoza 1941. uhićeno i odvedeno u logore gdje je većina i stradala. Odvodili su ih iz Osijeka prema Zagrebu, pa do Gospića, a neki od njih našli su smrt u ustaškim logorima u Jadovnom i na Pagu, a od rujna 1941. i u jasenovačkom sustavu logora. U osječkim hrvatskim i njemačkim novinama svakodnevno su objavljivani antisemitski tekstovi koji su zagovarali „rješenje židovskog pitanja“ i pozivali građane na otvoreni progon Židova iz grada te su organizirana i predavanja na kojima se govorilo o štetnom utjecaju Židova. U samom središtu Gornjeg grada 1. i 16. kolovoza 1941. organizirane su velike demonstracije protiv Židova, komunisti i slobodnih zidara. Osječki Nijemci pristupili su raznim njemačkim organizacijama i savezima te zajedno s ustaškim vlastima aktivno sudjelovali u antižidovskim demonstracijama, uhićenjima, maltretiranjima i pljačkama osječkih Židova. Osječki Židovi bili su izvrgnuti svim zlostavljanima kao i drugdje u NDH, bili su otvoreno diskriminirani, prisiljavani na ponižavajuće radove te razne oblike maltretiranja.

➤ Izlog iz vremena Drugog svjetskog rata

Česta su bila sknavljenja grobova na Židovskom groblju uz Čepinsku cestu, uništavanja židovskih trgovina, pljačke i ostale protužidovske manifestacije. Već u travnju 1941. za puštanje iz zatvora uglednih i imućnih osječkih Židova uvedena je kontribucija, odnosno oduzimanje židovske pokretne imovine (prikupljalo se zlato, zlatni novac, dijamantni i briljantni nakit, dionice, vrijednosni papiri te novac). U ljeto 1941. (vjerojatno u srpnju) zapaljena je velika sinagoga u Županijskoj ulici, a ruševine spaljene sinagoge bile su vidljive sve do početka 1953. kada je na mjestu sinagoge izgrađena stambeno-poslovna trokatnica. U kasno ljeto 1941. podmetnut je požar i u donjogradskoj sinagogi koja je devastirana, no preživjela je Drugi svjetski rat. Općinska uprava nakon završetka Drugoga svjetskog rata nije imala novaca za obnovu zgrade te je 1978. prodana Kristovoj pentekosnoj crkvenoj općini koja ju je obnovila i danas je zgrada u vlasništvu evanđeoske Crkve Radosne vijesti. Židovi koji su i dalje bili u gradu iseljavani su iz svojih kuća, pljačkani, slani na prisilne radove, onemogućeni u privrednim djelatnostima i određeno im je obavezno nošenje židovskog znaka. U svibnju 1941. Židovima i Srbima je naređeno da se isele iz „elitnih dijelova grada“, a među prvima je iseljen nadržbin dr. Simon Ungar s obitelji iz stana u središtu Gornjeg grada u umirovljenički dom u Donjem gradu. Zajedno sa suprugom i drugim osječkim Židovima uhićen je u ljeto 1942. te odveden u sabirni logor u Tenji. Preminuo je u stočnom vagonu u transportu za logor Jasenovac.

➤ Spaljena gornjogradská sinagoga

Do ljeta 1941. većina osječkih Židova iseljena je iz svojih vila, stanova i kuća te se preselila u stanove u sporednim ulicama ili na periferiji Gornjega i Donjeg grada, a u njihove nekretnine uselili su se tadašnji visoki dužnosnici ustaške i njemačke vlasti. Uveden je i policijski sat za Židove, zabranjene su im posjete kazalištima, kinima, restoranima i kavanama. Ubrzo su započela i otpuštanja židovskih radnika iz državne službe, osječkih tvornica, trgovina, zdravstvenih i drugih institucija. Izbačeni su iz svih strukovnih udruženja. Istodobno s navedenim preseljavanjem osječkih Židova iz stanova, počele su u deportacije pa su pojedini stanovi i kuće ostali prazni, a u njih su stizali djelatnici ustaškog redarstva ili drugi politički ili policijski dužnosnici i odnosili pokretnine ili se useljavali. Prije negoli su poslani u koncentracijske logore, osječkim Židovima opljačkana je sva pokretna i nepokretna imovina. Uvidjevši situaciju, malobrojni dio osječkih Židova napušta Osijek pokušavajući spasiti vlastiti život i život obitelji i seli se pomoću pravih ili krivotvorenih propusnica, legalno ili ilegalno u susjednu Mađarsku, Hrvatsko Primorje i Dalmaciju. Dio Židova priključuje se partizanima dok većina i dalje ostaje u gradu pokoravajući se svim novim odredbama i naredbama jer za odlazak nisu imali ni novaca, ni veza, a ni rodbine na koju su se mogli osloniti. Od kraja ljeta 1941. do početka ljeta 1942. počela su jenjavati hapšenja i odvođenja osječkih Židova. U tom razdoblju, od uspostave NDH, osječka židovska općina nastavila je s radom, iako su im prostorije zaposjednute i zapečaćene. Blokirani su im računi, a iz blagajni židovskih općina i društava odnesena je sva pohranjena gotovina u novcu i zaplijenjena pokretna i nepokretna imovina, kao i pismohrana. Usprkos tomu, općina se trudila nastaviti s radom i razvila je zamašnu djelatnost za pomoć svim Židovima u logorima Jasenovac, Đakovo i Lobar-grad. Skupljali su hranu, odjeću, lijekove i novac te su legalno ili pomoću podmičivanja sve to dostavljali u logore, najprije interniranim osječkim Židovima, ali i ostalima. Radom općine rukovodio je predsjednik Lazar Marguiles, a pomagali su mu članovi vijeća: Bela Fridmann, Miroslav Feldmann, Andrija Bandi Ripp, Slavko Klein, Šandor Aufferber, Vilim Sternberg, Julio Sternberg, Adolf Hecht, Žiga Mautner, Viktor Beck i drugi. Općina je djelovala u skućenim vlastitim prostorijama u Radićevoj ulici 13. Donjogradska židovska općina prestala je djelovati te je gornjogradska preuzela i njezine obaveze. Kako osječko zapovjedništvo nisu zadovoljavale gore provedene mjere protiv Židova i smatrali su da je premalo osječkih Židova uhićeno, odlučili su ih potpuno izolirati iz osječke sredine izdvajajući ih u posebno židovsko naselje. Na temelju potpisanog protokola s lokalnim ustaškim vlastima i s predstavnicima Kulturbunda, kojim se osječkim Židovima jamče životi i da neće biti deportirani u logore, osječka je Židovska općina o svom trošku organizirala izgradnju baraka za židovsko naselje u obližnjoj Tenji. Gradili su naselje od travnja do srpnja 1942. Prve židovske obitelji dopremljene su u nedovršeno naselje krajem lipnja 1942. i to iz susjednih gradova (Donji Miholjac, Našice, Podravska Slatina, Valpovo, Vukovar), a nakon njih počele su pristizati i osječke židovske obitelji te se židovsko naselje pretvara u sabirni logor. Do kolovoza 1942. u židovsko naselje Tenja preseljeno je (getoizirano) ukupno 2.500

osječkih Židova i oko 500 Židova iz okolice. Manji broj osječkih Židova koji su bili pošteđeni odvođenja u logor Tenja, kao što su odbornici Židovske općine i članovi njihovih obitelji i pojedinci iz mješovitih brakova te oni koji su zbog svoje stručnosti zadržani (njih 327), gradske vlasti smjestile su u posebna donjogradska sabirališta Židovski starački dom i u bivšu Tvornicu koverata „Mursa Mill“. Na taj način bili su relativno blizu logora Tenja te dovoljno blizu industrijskog kolosijeka priključenog na željezničku mrežu. Budući da je zbog masovnih deportacija i velikog broja zatočenika situacija u logoru Tenja postala nemoguća, a ni higijenski uvjeti nisu bili zadovoljavajući, postavilo se pitanje gdje smjestiti nove zatočenike i kako ih prehraniti. Vlasti iz Zagreba donijele su odluku da se logor zatvori i zatočenici prebace na „prisilni rad u Njemačku“ kako su im tada službene vlasti govorile. U kolovozu (15. i 22.) 1942., prema unaprijed smišljenom planu, osječki Židovi smješteni u logoru Tenja razvrstani su u tri transporta i odvedeni u logore. Jedan transport u organizaciji SS-a s oko 1.000 ljudi, u kojem je bilo najviše djece (600-700) transportiran je 15. kolovoza za Auschwitz i nije se nikada sa sigurnošću ustanovilo gdje su usmrćeni. Drugi transport odveo je, pod ustaškom stražom, 18. kolovoza od 100 do 300 osoba u koncentracijski logor Jasenovac. Posljednji i najveći transportni vlak, s oko 900 preostalih zatočenika logora Tenja te 300 osoba koje su skupljane u donjogradskom sabiralištu i oko 600 Židova koji su dovedeni dan prije iz Bjelovara, Koprivnice i Virovitice, krenuo je poslijepodne 22. kolovoza 1942. u koncentracijski logor Auschwitz. Prije granice od transporta odvojena je manja skupina od 120 osoba koja je likvidirana u Hrvatskoj. Tada je nestalo 90% članova osječke Židovske općine. Spasilo se samo nekoliko Židova od svih deportiranih iz židovskog naselja Tenja. Nakon kolovoza 1942. u Osijeku je ostalo oko 300 Židova i to isključivo pokrštenih tj. oženjenih ili udanih za osobe „arijevske krvi“, no svakodnevni život im je bio izuzetno težak te su i dalje bili izloženi maltretiranju. Do proljeća 1945. ostao je i preživio samo mali broj Židova i Židovki u Osijeku. Uz njih, spasili su se i oni osječki Židovi koji su na vrijeme otišli u partizane ili se sklonili na područja pod talijanskom okupacijom ili u neka druga područja. Rat je ukupno preživjelo oko 360 prijeratnih osječkih Židova i oko 300 iz mjesta u okolici Osijeka.

Nakon rata oko 200 preživjelih Židova vratilo se u Osijek, a oko 140 u mjesta osječke okolice. Većina osječkih Židova bila je osiromašena, bez pokretne i nepokretne imovine te bez ikakvih sredstava. Uskoro je obnovljen rad Osječke židovske općine koja se u prvim danima po oslobođenju uglavnom brinula o prehrani najsiromašnijih osječkih Židova te je za njih organizirala pučku kuhinju. Izabran je prvi poslijeratni općinski odbor kojem je na čelu bio liječnik Lazar Margulies. U prvim godinama poraća, Općina je morala i zbrinuti djecu koja su ostala bez roditelja i pronaći im moguće preživjele rođake. Većina preživjelih nije se mogla više vratiti u svoje stanove pa je trebalo zbrinuti i njih. Novostvorena država DFJ, iako je provodila istrage protiv ratnih zločinaca i trudila se da ih osudi, istovremeno je odlučila da sva zakonska poduzeća i nepokretnu imovinu

stavi pod upravu države. Postepeno je provedeno podržavljenje i konfisciranje imovine ratnih zločinaca i suradnika neprijatelja te pripadnika njemačke narodnosti, a među njima našli su se i osječki Židovi s njemačkim prezimenima. Nezadovoljni odnosom vlasti prema Židovima, Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina DFJ izdao je u kolovozu 1948. preporuku o odlasku Židova u novostvorenu državu Izrael. Dio preživjelih osječkih Židova odlučio se za aliju tj. iseljavanje u Izrael. U Izrael se, u razdoblju od 1948. do 1951., iselilo oko 280 osječkih Židova. Broj članova Osječke židovske općine sveden je na stotinjak. U prvim poslijeratnim godinama rad osječke židovske općine bio je usmjeren najviše na socijalni rad, zbrinjavanje Židova povratnika te na utvrđivanje i provjeravanje imovnog stanja pojedinih članova općine. Općina je nastojala brinuti o vjerskim potrebama članova, održavala je i uređivala židovska groblja i njegovala židovsku tradiciju, židovski kulturno-prosvjetni rad, židovsku kulturu i umjetnost. Organizirala je vjeronaučnu nastavu te u granicama mogućnosti vodila socijalnu brigu za stare i nemoćne, posebice za žrtve fašizma te za djecu poginulih boraca Narodnooslobodilačkog rata. Općina je, od 1961. do 1965., sudjelovala u pripremama za podizanje spomenika žrtvama fašizma, tj. antifašističkim žrtvama i Židovima stradalim u holokaustu koji je trebao biti podignut pred zgradom Židovske općine na Gajevom trgu. Spomenik „Majka i dijete“, kipara svjetskog glasa Oskara Nemon, rođenog Osječanina, koji je živio i radio u Londonu, svečano je postavljen 28. studenog 1965. godine. Osnovan je Omladinski klub „Oskar Nemon“ koji je najaktivnije djelovao od 1970. do 1974. Zahvaljujući naporima članova Općine te tadašnje predsjednice Z. Marguiles i tajnika D. Fischera početkom prosinca 1987. podignuta je spomen-ploča na mjestu ustaškog logora Tenja. Novo razdoblje u djelovanju osječke židovske općine nastupilo je devedesetih godina XX. stoljeća stvaranjem suverene Republike Hrvatske. Razdoblje od 1990. do 2005. obilovalo je mnogim pozitivnim i negativnim događajima. Zgrada Općine djelomično je stradala tijekom Domovinskog rata kada su na nju pale granate, no njezine općinske aktivnosti uslijed ratnih događanja nisu zamrle. Uslijed ratnih razaranja i neizvjesnosti došlo je do novog iseljavanja osječkih Židova. Dio se iselio u Izrael, a dio u europske i prekoceanske zemlje. Smirivanjem ratnih (ne)prilika u Osijek su se počeli vraćati građani koji su izbjegli za vrijeme rata. Vratili su se i osječki Židovi te je život osječke općine ušao u mirnije razdoblje. Općina se i dalje brine za svoje članove, organizira proslave vjerskih židovskih blagdana i praznika, uređuje groblje, organizira koncerte, izložbe židovskih autora (Ivan Rein, Elza Rechnitz i dr.), promocije knjiga osječkih židovskih autora (Vilma Vukelić, Zora Dirnbach, Eva Grlić i dr.), javna predavanja na kojima upoznaje osječku javnost o židovskim temama i povijesti osječkih Židova te sudjeluje u komemoracijama žrtvama holokausta koje se redovito održavaju u Osijeku i okolici. Surađuje sa židovskim općinama u Hrvatskoj, ali i susjednim općinama u Vojvodini (Novi Sad, Subotica i Sombor). Vjerskog života praktički nema, no kada je potrebno, dio vjerskih obaveza obavlja glavni rabin Hrvatske Lucijano Moše Prelević iz Zagreba ili predmolitelj iz Subotice. U sklopu općine djeluje Ženska sekcija (od 2007.),

potom plesna skupina Ha Chaverim Shel Israel-prijatelji Izraela, osnovana 1998. Od 2005. organizirana je Nedjeljna škola u sklopu koje djecu i mladež roditelja židovskog porijekla poučavaju židovstvu. Nedjeljnu školu vodi Nives Beissmann. Općina aktivno sudjeluje u svim događanjima u Osijeku i okolici te surađuje sa osječkim školama u poučavanju o holokaustu. Prema popisu stanovništva iz 2011. u Osijeku je popisano 31 Židov, međutim Općina broji više članova, oko 150. Tijekom povijesti, osječka židovska zajednica dala je razmjerno veliki broj utjecajnih pojedinaca na području umjetnosti, kulture, ekonomije, prava i medicine (filmaš Branko Lustig, kipar Oskar Nemon, novinarka i spisateljica Zora Dirnbach, liječnica Klara Fisher, liječnik Lavoslav Kraus, glazbenik Lav Mirski, pravnik Vilim Herman i Ljudevit Rosenberg, farmaceut Oskar Heršković i brojni drugi.) U okviru Općine počela se rađati jedna nova generacija članova koja, iako nije isključivo predana judaizmu, svojim aktivnostima prenosi saznanje da je u Osijeku do 1941. živjela moćna židovska zajednica, koja će usprkos strašnim stradanjima u holokaustu, nastaviti živjeti i dalje.

Više o radu Židovske Općine Osijek saznajte na web stranicama Općine:

<https://www.zo-osijek.hr/>